

Het memorieboek van het Sint Plechelmuskapittel

door Guus Goorhuis

(dit artikel is een licht bewerkte versie van het gelijknamige artikel, gepubliceerd in *Jaarboek Twente 2010*, p. 5-17).

Leven en dood in de late middeleeuwen

Oldenzaal, 23 maart 1388: “(...) de achtenswaardige en respectabele molenaar Adam, burger van de stad Oldenzaal(...). In een heilzame overweging (...) overdacht hij van te voren de uiteindelijke afloop van de pelgrimstocht van zijn ziel en de onzekere omstandigheden van het huidige leven. Tevens overwoog hij en bedacht hij, dat de dagen van een mens kortstondig zijn – alleen God kent hun aantal – en dat er niets meer zekerheid biedt en beter is dan met veelvoudige vrucht het eeuwige in ruil voor het tijdelijke te verwerven. Daarom heeft die Adam (...) vooral vanwege God en met het oog op de redding van zijn eigen ziel en die van zijn nakomelingen en van alle mogelijke anderen die rechtens hierdoor een beloning verdienen, oprecht en zonder bijbedoelingen geschonken, toegewezen en vermaakt, en aldus schenkt hij, wijst hij toe en vermaakt hij (...) ten bate van het altaar van de Drie Koningen (...) zijn windmolen, die Damesmolen wordt genoemd (...) met (...) tuin, alsmede zijn (...) akker (...) Dameskamp (...) en verder zijn huis met de bijbehorende grond (...)”¹

In welk jaar molenaar en burger Adam overleden is weten we niet, maar in een bewaard gebleven necrologisch handschrift van het Plechelmuskapittel uit de 15^e eeuw komen we opnieuw zijn naam tegen. Op de kalender ervan, bij 7 juli, lezen we: *Obijt Adam de Mulner pro cuius memoria cedet dimidius modius siliginis ex campo dicto Wortkamp et bonis Johannis Wonder*. Adam was dus overleden en voor zijn gedachtenis had hij een halve mud rogge beschikbaar gesteld uit de Wortkamp en uit het goed van Johan Wonder.

Eerstgenoemde passage uit een notariële oorkonde uit 1388 geeft ons, ondanks de formele stijl ervan, een helder inzicht in de geestesgesteldheid en het handelen van de gelovige mens in de late middeleeuwen. De uiteindelijke bestemming van de mens is bij God: de aanschouwing Gods. De kunsthistoricus en priester Frits van der Meer geeft in zijn klassiek geworden Catechismus uit 1941 aan dat volgens de Schrift “niets wat onrein is, God aanschouwt”. En dat de Schrift ook leert, “met een enkel sober woord, dat er zonden zijn die in het andere leven vergeven kunnen worden, en dat het een heilzame gedachte is voor de doden te bidden opdat zij van hun zonden verlost worden. Te allen tijde bad de Kerk dan ook voor haar doden om vergiffenis zonder meer.”²

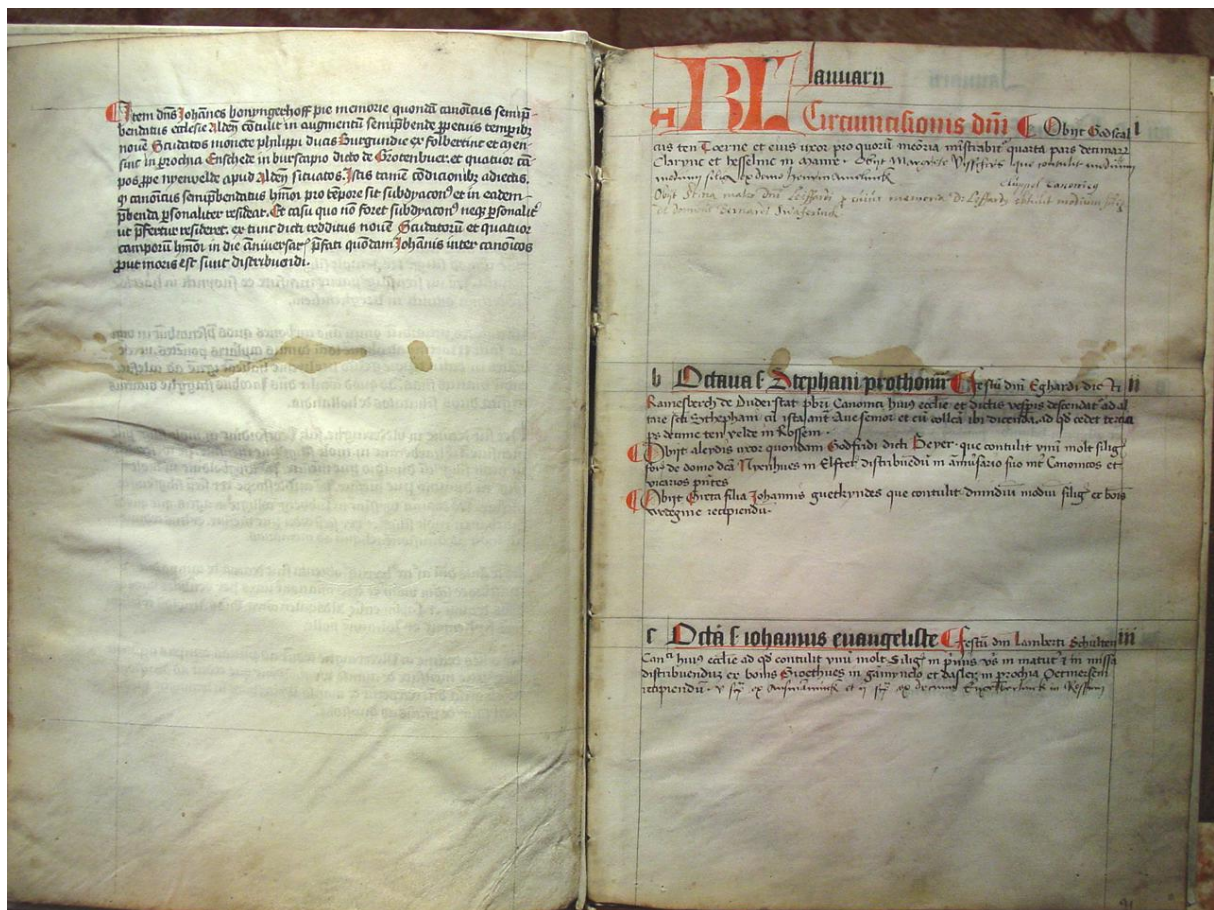

Afb. 1. Religieuzen bidden voor hun gestorven medezusters, afgebeeld in het vagevuur. Miniatuur uit het 14^e-eeuwse memorieboek van het Weisse Frauenkloster Köln. Verloren gegaan bij het instorten van het Hist. Archiv Stadt Köln in maart 2009.

In de westerse kerk ontstond in de middeleeuwen met betrekking tot de herdenking van en het bidden voor de doden een grote verscheidenheid van zogeheten memoriediensten en ook memoriestichtingen. Aanvankelijk werd de verjaardag van het overlijden slechts éénmaal herdacht in de liturgie. Bij deze viering herhaalde men op

symbolische wijze de handelingen van de begrafenis. Later ontwikkelde zich de praktijk om ook na het eerste jaar de dode maandelijks of jaarlijks te herdenken, meestal middels een speciale mis. De taak te waken over en te bidden voor het zielenheil liet men meestal niet over aan de nabestaanden, maar droeg men in toenemende mate over aan monniken, kanunniken of andere geestelijken. Dezen ontvingen daarvoor een materiële vergoeding.

Rond het midden van de negende eeuw ontstond het gebruik om in de abdijen en kapittels de namen der overledenen in de marge van de liturgische kalenders te noteren, zodat men hen op de dag van hun overlijden kon herdenken. Dergelijke documenten worden in de literatuur ook wel *necrologia* genoemd, soms onderscheiden van zogeheten *obituaria*. In tegenstelling tot het *necrologium* – waaruit dagelijks tijdens het officie een passage werd voorgelezen om de betreffende doden te herdenken – heeft een *obituarium* niet op de eerste plaats een liturgisch doel maar vooral ook een praktische, administratieve functie. Het vermeldt niet alleen de namen der overledenen maar ook de wijze waarop de overledene nog tijdens zijn leven zijn nagedachtenis had geregeld. Dit noemen we een memoriestichting. Ook worden de materiële vergoedingen vermeld: de verdelingen in natura en geld (de zogeheten presentiegelden) die ter gelegenheid van deze herdenking moeten worden verricht. De middeleeuwen zelf maakten overigens nog nauwelijks onderscheid tussen de begrippen *necrologium* en *obituarium*.³ In de vijftiende eeuw zien we de term memorieboek gehanteerd worden.⁴ Pas aan het eind van die eeuw kwam de term *obituarium* op en in het midden van de 17^e eeuw het begrip *necrologium*.⁵

Afb. 2. Memorieboek St. Plechelmuskapittel, f.5v en 6r: aanvang van het kalendergedeelte.

Het St. Plechelmuskapittel: gedachtenis en memorieboek

De herdenkings- of memoriedienst voor eerdergenoemde Oldenzaalse burger Adam de Mulner werd jaarlijks in de liturgie van de kapittelkerk van St. Plechelmus gevierd. We weten dit dank zij het bewaard gebleven necrologisch handschrift waarin, tegelijk met de naam van de overledene, de materiële vergoeding voor het vieren van diens gedachtenis werd opgetekend. Van dit handschrift vormt de kalender het hoofdbestanddeel en daardoor behoort het tot de categorie *necrologia* en *obituarialia* waarin de kalendervorm doorslaggevend is. Gezien het feit dat het eveneens consequent vermelding maakt van de stichters, de inkomsten, de inningen en de uitdelingen die samenhangen met de te lezen memories, jaargetijden of *anniversaria*, kunnen we stellen dat het Oldenzaalse handschrift tot de *obituarialia* behoort. In dit geval kiezen we voor het wat oudere begrip *liber memoriarum* ofwel memorieboek. In 1613 wordt deze (Latijnse) term gebruikt door Philippus Rovenius – op dat moment deken van het St. Plechelmuskapittel – wanneer hij schrijft, het hier genoemde handschrift te hebben aangevuld waarbij hij gebruik kon maken van “drie of vier andere memorieboeken” van het St. Plechelmuskapittel.⁶

Het memorieboek van het St. Plechelmuskapittel is één van de vrij talrijke necrologische handschriften van de voormalige kapittelkerken en kloostergemeenschappen van het middeleeuwse bisdom Utrecht. Voor gewone parochiekerken is het daarentegen een zeldzaam document gebleven.⁷ Van het kalendergedeelte van het Oldenzaalse memorieboek is onder de titel *Calendarium et necrologium Ecclesiae S. Plechelmi in Oldenzalia* een van aantekeningen voorziene Latijnse transcriptie gepubliceerd in 1887, door pastoor Egbertus Geerdink.⁸ Hij gebruikte daarvoor de transcriptie en aantekeningen van zijn in 1879 overleden oom, pastoor Johannes Geerdink die het memorieboek in bezit had.⁹ Het betreffende handschrift wordt sinds 1940, na drie eeuwen afwezigheid, weer bewaard in de St. Plechelmusbasiliek te Oldenzaal. Het is tentoongesteld in een vitrine in de oude sacristie van de basiliek, die een groot deel van het jaar opengesteld is voor bezoekers.

Het memorieboek is één van de weinige bewaard gebleven documenten van dit eens zo belangrijke kapittel en het is gezien zijn inhoud van belang voor de laatmiddeleeuwse geschiedenis van deze geestelijke instelling. Het leert ons iets over de wijze van het herdenken der overledenen in de liturgie van dit kapittel; over de personen die herdacht werden – leden van de geestelijkheid, burgers en adel uit de territoria van de toenmalige bisdommen Utrecht, Osnabrück en Münster – en over de diverse categorieën van schenkingen en vergoedingen, in natura of geld, die aan de kanunniken gegeven werden voor hun actieve deelname aan de gedachtenisliturgie. Vele boerderijen uit Twente en bijbehorende veldnamen worden daarbij met name genoemd. Ook de op de kalender genoemde heiligennamen kunnen ons iets leren over de geschiedenis van dit kapittel.

Toegankelijkheid van deze bron

Voor nader onderzoek naar bovengenoemde aspecten van het memorieboek – waarbij dit artikel een bescheiden aanvang hoopt te zijn – is het van belang om de beschikking te hebben over de bron zelf. Vandaar dat het initiatief genomen is tot publicatie op internet van een nieuwe en (voor het eerst) volledige transcriptie én vertaling van het Oldenzaalse memorieboek, van de hand van Gerard Bartelink, emeritus hoogleraar oudchristelijk Grieks en Latijn en middeleeuws Latijn aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Op de website van de Oldenzaalse St. Plechelmusbasiliek (www.plechelmusbasiliek.nl) kan de belangstellende onderzoeker deze teksten inmiddels raadplegen, inclusief enkele registers. Ook is, van dezelfde auteur, een uitvoerige toelichting op de heiligenkalender van het memorieboek toegevoegd.¹⁰

Een volgende stap zou een register op internet kunnen zijn, samengesteld met behulp van lemmata. Daardoor kunnen vele, vaak verschillend geschreven namen uit necrologische

bronnen van geestelijke instellingen in zowel Nederland als ook Duitsland gemakkelijker vergeleken en geïdentificeerd worden. Het is bekend dat nogal wat namen in meerdere van die bronnen ingeschreven zijn en daardoor zouden onderlinge verbanden tussen kapittelkerken en kloosters kunnen worden vastgesteld.¹¹ Zo komen sommige “Oldenzaalse” namen eveneens voor in de laatmiddeleeuwse *necrologia* van klooster Frenswegen en van de kapittelkerk van St. Lebuinus te Deventer.¹²

Beschrijving

Het memorieboek is geschreven in het Latijn. De afmetingen van de perkamenten folia van het handschrift zijn 21 x 30 cm en het geheel is voorzien van een met leer beklede kartonnen band uit de eerste decennia van de twintigste eeuw. Geerdink sprak in zijn inleiding in 1887 nog van “duidelijke sporen van een vroegere band, die thans echter geheel ontbreekt.” Het handschrift bevat in totaal 74 folia die met potlood genummerd zijn.

De eerste folio is vastgeplakt aan het twintigste-eeuwse kartonnen voorplat. De folia twee tot en met vijf bevatten een getekend kader van vier lijnen. Op één notitie na zijn de eerste drie folia niet beschreven; pas op folio 4 *verso* (f.4v) staan de eerste aantekeningen, door hand B, namelijk over de zogeheten *Census dominorum*. Op folio 6 *recto* (f.6r) begint de kalender. Dit kalendergedeelte is zo ingedeeld, dat op iedere zijde van een folio met behulp van acht kaderlijnen ruimte wordt geboden voor drie dagen. Deze ruimtes bevatten telkens de inschrijvingen van de over het gehele jaar in totaal 811 memories. Elke dag wordt zowel aangeduid met de datum (bijvoorbeeld 1 januari) alsook met de zogeheten dagletter waarmee in de middeleeuwse kalenders de dagen van de week werden aangegeven. De eerste dag van het jaar, 1 januari, kreeg de letter A, enzovoort. Daarnaast is de eerste dag van iedere maand aangegeven met de term *kalenden* en worden in het Oldenzaalse memorieboek alle dagen van het jaar benoemd met een naam van een heilige of met een vigilie. De kalender eindigt op f.67r, waarna op f.67v nog twee uitvoerige aantekeningen zijn ingeschreven door hand B, namelijk over schenkingen door deken Henricus Hont en door Rembertus List, deken van Deventer.

Afb. 3. Memorieboek St. Plechelmuskapittel, de indeling der katernen, resten van de oude boekband, opnieuw ingebonden in de 20^e eeuw.

In feite eindigt hier het memorieboek. We zien echter nog een achtste katern, van zeven perkamenten folia (aanvangend met f. 68r en voorzien van twee kaderlijnen), dat gezien de tussenruimte later aangehecht lijkt te zijn. Het bevat registers van

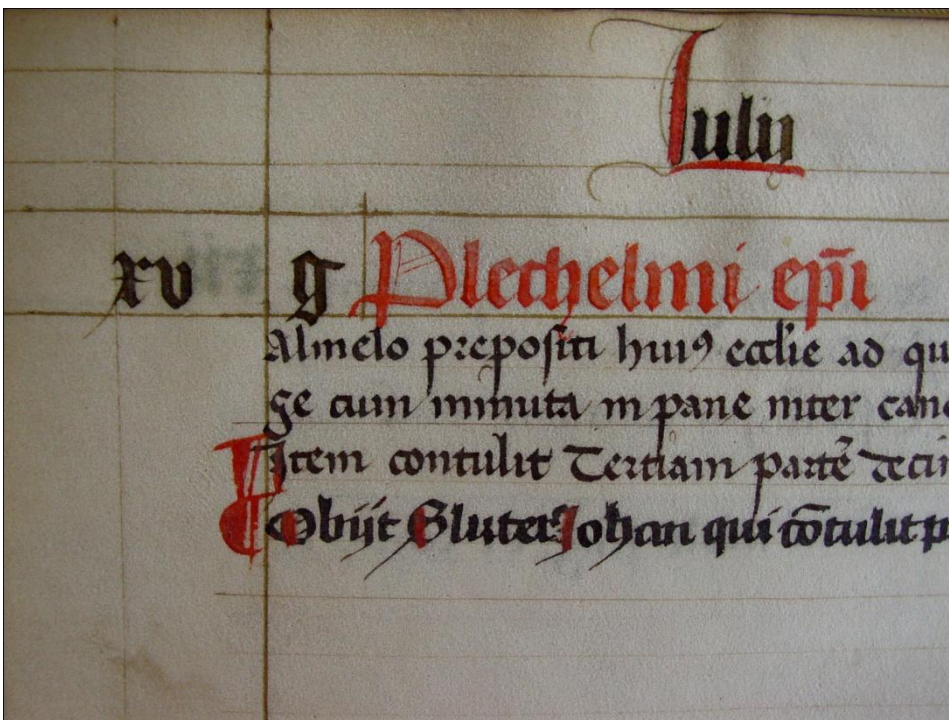

goederen die betrekking hebben op de verdeling der prebenden en op de dagelijkse uitdelingen ofwel de presenties. Dit katern is samengesteld rond 1570 en de daaropvolgende decennia van de zestiende eeuw. De laatste folio ervan is vastgeplakt aan het kartonnen achterplat. Zowel op f.1v als f.74r is een twintigste-eeuws stempel aangebracht met de tekst ‘Parochie van de H. Plechelmus Oldenzaal’.

Datering: de twee oudste handen

Reeds een eerste blik op de inhoud leert, dat er sprake is van meerdere schrijvers (handen) die aan dit document gewerkt hebben. In navolging van Geerdink zullen we uitgaan van zes verschillende handen. De datering en de typografische weergave ervan door Geerdink in zijn editie kan de toets der huidige kritiek echter niet geheel doorstaan.¹³ De “zeer duidelijke fraaie hand korten tijd vóór 1416” die “de oudste feesten en fundaties” noteerde (aldus Geerdink in zijn inleiding), noemen we hand A.

Afb. 4. Memorieboek St. Plechelmuskapittel, detail 15 juli (f. 38v): feest van Plechelmus (hand A en B).

Het inderdaad zeer fraai gekalligrafeerde handschrift van de helaas anonieme kanunnik A moeten we echter veel later dateren dan 1416, want het vermeldt bij 26 augustus namelijk dat Aleydis, echtgenote van Johannes de Besten, overleden is in het jaar 1451. Hand A is zelfs van 1455 of nóg later, want de notitie *obiit Henricus de Ehteler* (op 15 maart) is eveneens van deze hand en volgens een latere aanvulling is genoemde persoon in 1455 overleden. Daar

komt bij dat proost Gerardus van Randen door hand A op 23 mei zowel vermeld als ook nog tot de levenden gerekend wordt. Van Randen wordt in de bronnen als proost genoemd tussen de jaren 1453 en 1474.¹⁴ Hand A – goed voor 560 van de in totaal 811 memories – heeft dus ten tijde van het proostschap van Gerardus van Randen gewerkt aan het memorieboek, tussen 1455 en 1474. De nagedachtenis van proost van Randen is niet door A of B ingeschreven maar pas door de veel latere hand D (bij 1 febr.). Ook die van Jutte Boningerhof is van hand D, terwijl verwacht zou mogen worden dat de nagedachtenis van deze vermogende vrouw – die een huis binnen de immuniteit in bezit had en bewoonde, samen met kanunnik Ludiken ten Toorn, de zoon van haar zuster – direct na haar overlijden in 1481 ingeschreven zou zijn¹⁵. Haar nagedachtenis zal evenals die van Gerardus van Randen in een ander memorieboek geschreven zijn; aan “ons” memorieboek werd in dat jaar niet meer gewerkt. Trouwens ook al niet meer in 1478, want de regeling uit dat jaar om het patroonsfeest van het Agnesconvent met enige luister te vieren in de kapittelkerk is niet door hand A of B ingeschreven, maar door C (zie 21 jan.).

Het tweede zorgvuldig gekalligrafeerde handschrift, dat van kanunnik B, wordt door Geerdink “de oudste hand, na de oorspronkelijke” genoemd. Een nadere datering ervan laat hij achterwege. (Overigens wordt deze hand door Geerdink in zijn editie niet steeds als zodanig herkend en aangegeven). Ik zal trachten hier aan te tonen dat hand B evenals hand A ook uit de periode 1455-1474 of enkele jaren later is.

Bij de opsommingen van de *Census Minorum* op de eerste folia van het memorieboek die alle van hand B zijn, zien we een inschrijving met vermelding van de Oldenzaalse kanunnik *Johannes Boningerhof piae memoriae* (f.5v). Volgens het *necrologium* van klooster Frenswegen is deze geestelijke overleden in 1448.¹⁶ Dat impliceert alvast dat hand B van 1448 of later is.

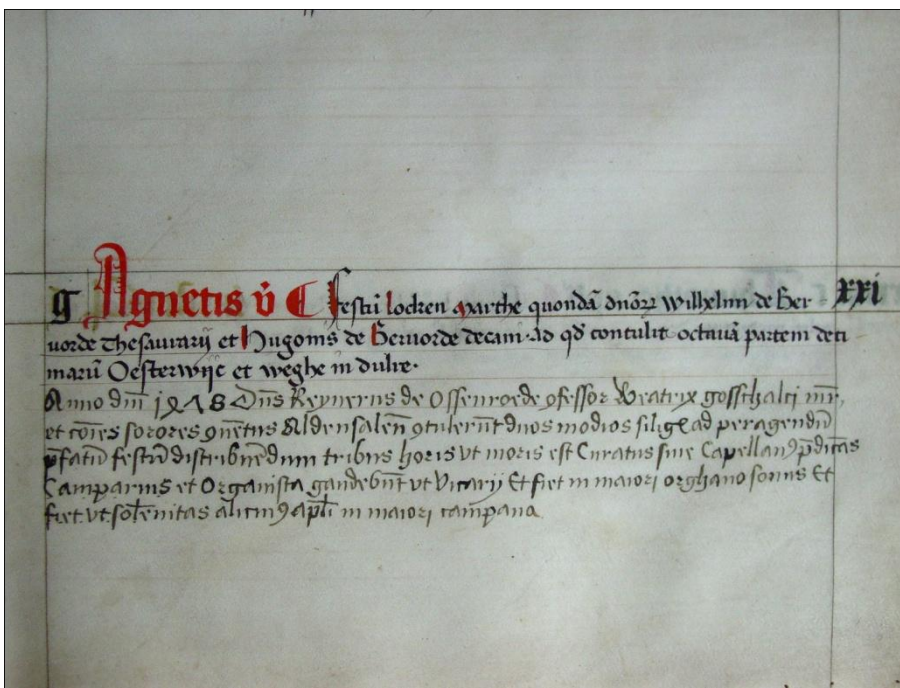
Hand B noteerde in het kalendergedeelte 72 van de 811 memories. Daarnaast maakte deze eveneens anonieme schrijver 82 korte aanvullingen en correcties op de inschrijvingen door hand A, uitgezonderd de maanden november en december. Dan noteert hand B maar liefst 37 memories, dus ongeveer de helft van zijn totale bijdrage aan memories op de kalender. In diezelfde twee maanden zien we het aantal door hand A ingeschreven memories met de factor drie tot vier afnemen. Een ander opmerkelijk detail is, dat binnen de notatie van één memorie (op 22 februari) hand A en B respectievelijk in elkaar overgaan. Precies gezegd zelfs binnen één woord (*pa-gamento*).

Met enige waarschijnlijkheid kan dan ook aangenomen worden dat de schrijvers van hand A en B tijdgenoten waren en werkzaam tussen de jaren 1455 en 1474, B misschien nog tot 1478. Beide kanunniken waren verantwoordelijk voor 632 van de in totaal 811 memories: deze vormen de kern van het handschrift. Hand B heeft waarschijnlijk ook de namen der dagen (heiligen en feesten) genoteerd, daar wijzen onder meer enkele correcties in de betiteling der dagen op.

Samenvattend kunnen we stellen, dat hand B begonnen is met het raamwerk van het memorieboek door de dagen en de namen van de heiligen en feesten te noteren. Vervolgens schreef hij de eerdergenoemde omvangrijkere teksten over betalingen en schenkingen direct vóór en na het kalendergedeelte in.

Daarna is hand A begonnen om op de kalender de vele memories in te vullen. Hij maakte daarbij gebruik van bestaande, soms ook deels verouderde memorieboeken van het Plechelmuskapittel. Dergelijke handschriften konden gemakkelijk twee of drie eeuwen oud zijn en zullen dus niet altijd nog de actuele stand van zaken hebben weergegeven. Hand A moet daarbij uit een ouder memorieboek een aantal gegevens overgenomen hebben die niet meer up to date waren. Pas toen A met zijn inschrijvingen aangekomen was bij de maanden november en december, zag zijn collega, kanunnik B, dat er nogal wat achterhaalde inschrijvingen waren gedaan. Kanunnik B nam toen de taak van A grotendeels over door de

resterende memories van november en december in te schrijven. Tegelijkertijd voegde hij zijn 82 noodzakelijk geworden correcties en aanvullingen op hand A toe.

Afb. 5.
Memorieboek St. Plechelmuskapittel (f. 9r), detail 21 januari: feest van de heilige Agnes (hand A en C).

De zestiende- en zeventiende-eeuwse handen

Alle latere handen na A en B vertonen een veel informeler, kleiner en soms ook onduidelijker handschrift dan de fraaie en formele kalligrafie van de twee vijftiende-eeuwse kanunniken. Hand C (door Geerdink in diens editie gespatieerd aangegeven) geeft het jaar 1539 (bij 18 februari waarin hij het overlijden van kanunnik Hermannus Vrye noemt), als laatste expliciet aangegeven jaartal. Deze hand kent 37 inschrijvingen, met enige regelmaat verdeeld op de kalender tot 23 augustus. Daarna komt deze hand nog slechts één keer voor: 22 september. Het oudst vermelde jaartal door hand C betreft 1478 (21 januari, toen de biechtvader en de moeder overste van het Agnesconvent een regeling troffen om het feest van hun patroon met enige luister te vieren in de kapittelkerk).

Hand D (bij Geerdink met een kleiner lettertype aangegeven) heeft 1555 – het overlijden van Johannes Waninck – als laatstgenoemd jaartal (zie 26 januari) en 1475 – het overlijden van Menso Menonis, de vicaris van het Stephanusaltaar – als oudst vermelde jaar (bij 10 april). Het aantal inschrijvingen door D bedraagt 62 waarvan 58 in de eerste vijf maanden zijn genoteerd. De schrijvers van de handen C en D kunnen dus als zestiende-eeuws worden beschouwd en ook hun namen zijn onbekend.

Schrijver E (door Geerdink cursief aangegeven) is wél bekend: Philippus Rovenius. De betekenis van laatstgenoemde voor het welzijn van en de geschiedschrijving over het Oldenzaalse kapittel kan nauwelijks overschat worden. Diens handschrift komen we op diverse plaatsen tegen en het is gemakkelijk herkenbaar als het zijne. Rovenius heeft het memorieboek aangevuld met 77 memories. Deze werden op de kalender verdeeld over alle maanden, met het zwaartepunt op de laatste vier maanden die 53 memories van zijn hand kregen. Verder is Rovenius de persoon die de meeste jaartallen noteerde in het boek.¹⁷ Het oudste door hem vermelde jaartal is 1475 – toen Wenemar van Beveren, kanunnik in Münster en Oldenzaal, verordende dat steeds op de laatste zondag na Pinksteren het feest van de Heilige Drie-eenheid gevierd zou gaan worden (28 november). Bovendien voegde Rovenius interessante historische details toe uit zowel de vijftiende als de zestiende en zeventiende eeuw, een karakteristiek trekje van hem. Zoals reeds gezegd kon Rovenius in 1612 en 1613 nog gebruik maken van drie of vier andere memorieboeken. Deze zullen later verloren geraakt zijn.

Afb. 6. Verguld zilveren beeltenis van kanunnik Hendrik van Beesten (†1488), bevestigd aan het 15^e-eeuwse reliekebeeld van Plechelmus. St. Plechelmusbasiliek, Oldenzaal (foto Frans Wienk).

Hand F (volgens Geerdink een “veel latere hand” dan Rovenius) komt slechts twaalf keer voor in het memorieboek, bestaat overwegend uit zeer korte opmerkingen en geeft de jaartallen 1570 en 1628 – op 31

december maakt deze hand melding van het overlijden van deken Henricus Vordenus in 1628. Dat betekent dat het memorieboek in dat jaar nog in gebruik was; in welke mate is onbekend, gezien de onzekere tijden voor de katholieke eredienst in Oldenzaal en Twente. Tijdens het zogeheten Interim van Roosendaal, dat van 1628 tot 1632 duurde, konden de katholieken nog beschikken over de kapittelkerk van Plechelmus. Daarna viel het doek voor de kanunniken en parochianen van Oldenzaal en kwam de kerk definitief in protestantse handen.¹⁸

De inschrijving van personen, memoriediensten en vergoedingen

Zoals gezegd staan op de kalender 811 memoriediensten vermeld. Daarvan waren er 252, ongeveer dertig procent, bestemd voor vrouwen, zowel individueel als in combinatie als echtgenote. De groep mannen had dus een aandeel van zeventig procent, te verdelen over de volgende categorieën. 303 individuele geestelijken, kanunniken en priesters van de eigen kerk en nog vijf geestelijken genoemd als tweetal. Verder tien geestelijken van elders. Voor de individuele niet-geestelijken (adel, boeren en burgers) werden 191 memoriediensten ingeschreven, dit is ongeveer 23 procent. Tot slot waren er 64 niet-geestelijken genoemd als tweetal, in de combinatie echtgenoot, ouders of broers. De omstandigheid dat de geestelijke stand géén overweldigende meerderheid vormde bij het aantal memoriediensten (iets dat de *necrologia* van de kapittelkerken van de stad Utrecht juist wél laten zien¹⁹), bevestigt het feit dat de Oldenzaalse kerk niet exclusief een kanunnikenkerk was maar tegelijkertijd ook parochiekerk, met bijbehorende pastorale zorg. Daardoor lieten ook burgers en andere niet-geestelijken – waaronder opmerkelijk veel vrouwen – hun nagedachtenis vieren in deze parochiële kapittelkerk.

Afb. 7. St. Plechelmusbasiliek Oldenzaal: overgang van het romaanse naar het laatgotische koor (situatie 2004). Rechts en links, direct achter de communiebank, het conopaeum en tintinabulum, eretekenen van de basilica major. In 1950 werd deze kerk, mede vanwege haar eerbiedwaardige traditie alsmede rol bij de kerstening van Oost-Nederland, bij pauselijk besluit verheven tot basiliek. (foto Frans Wienk).

De functies en beroepen die genoemd worden in het memorieboek voeren van kanunnik tot deken, proost, schrijver, drost, landcommandeur, graaf, hertog, vrouwe, bisschop, ridder, abdis, koster, begijn / klopje, schoen- en kleermaker, dienstbode, *famulus*: in dienst van het kapittel, secretaris en huishoudster. En natuurlijk de molenaar Adam.

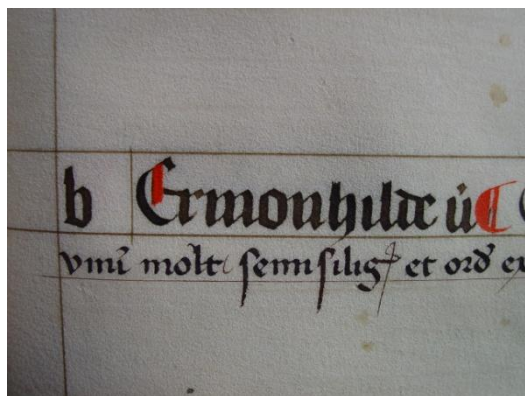
De registratie van de memories kon op een aantal manieren worden vastgelegd. Daarvoor had het kapittel administrateurs die een zogeheten kamer vormden (denk daarbij aan het woord rekenkamer).²⁰ Het Oldenzaalse memorieboek geeft voor het grootste deel vooral memoriediensten aan, dat wil zeggen men noteerde: voor wie moet wanneer welk soort memoriedienst gehouden worden. Daarbij is steeds sprake van uitdelingen en ook wel schenkingen aan het kapittel voor de bewezen diensten bij de gedachtenisvieringen.

Bij de soort memoriediensten moeten we denken aan de mis, de vigilie, overige gebeden, de zogeheten grafgang, het plaatsen van kaarsen op het graf of elders, een *pitancie* of uitdeling van bijvoorbeeld wijn, brood, bier, vlees, vis, kleding, schoeisel, geld of brandstof; ook een uitdeling aan de armen kwam voor. Schenkingen aan het kapittel konden voorkomen in de vorm van geld, renten, onroerende zaken, boeken, liturgische voorwerpen en paramenten, ornamenten en bouwmaterialen. Daarbij werd als regel de bestemming van de schenking aangegeven: voor bouw of verbouw, voor de eredienst of inrichting van de kerk, voor consumptie door kanunniken of andere functionarissen. Verder kan de frequentie van de memoriedienst voor de overledene op de kalender worden aangegeven: jaarlijks, maandelijks of anders. Tot slot werd de aard van de tegenprestatie door de leden van het kapittel en bijbehorend personeel omschreven: gebeden, het celebreren van de mis of het officie, een grafgang of het plaatsen van kaarsen op het graf of elders in de kerk.²¹

Tot slot: enkele inschrijvingen

Op de kalender zien we bij 2 januari de notitie dat er één molt rogge te verdelen is onder de aanwezige kanunniken, na de voor de overleden Aleid, echtgenote van wijlen Godfried Beyer

gehouden jaardienst. Op 1 februari lezen we over een fundatie van zes goudgulden bestemd voor rode kappen, als nagedachtenis aan proost Geert van Randen, tevens als nagedachtenis aan de schenker ervan en diens vrouw. Op 16 maart wordt een schenking vermeld van vijf boeken, ten behoeve van de nagedachtenis van Johan Faber, zijn vrouw Trude en hun ouders en bloedverwanten. Op 7 juni wordt een schenking van drie perkamenten handgeschreven banden vermeld, door Johannus Badenbeke, kanunnik te Lübeck, “voor eigen zielenrust”.

Afb. 8. Memorieboek St. Plechelmuskapittel, f. 13r. Detail 13 februari (hand A). Vermelding van de Angelsaksische heilige Ermonhilde. Haar naam komt ook voor in het 12^e-eeuwse martyrologium van het kapittel van Sint Marie te Utrecht. Zie eindnoot 23.

De koster van het Oldenzaalse kapittel, Johan Hampsink, had drie schepel rogge beschikbaar gesteld voor de nagedachtenis van hemzelf en zijn familieleden. Hij stierf op 23 juli 1493. Johanna van Angeren liet de presentiegelden voor haar nagedachtenis voor het eerst uitdelen toen zijn nog in leven was, en wel in 1582 (16 augustus). Henricus Hont van Arnhem, in Oldenzaal deken van 1409 tot 1416, liet (29 september) onder meer vastleggen tot nagedachtenis van hemzelf, maar ook die van zijn ouders en van alle overledenen, dat op de vigilie (de vóóravond) van het feest van St. Michaël vóór het begin van de vespers een dienst

van negen lezingen zou worden gehouden. Hont stichtte voor deze viering twee mud rogge uit de goederen van Remboldink, te verdelen onder de kanunniken, vicarissen en koorgezellen. Proost Hupertus van Laer – telg uit een oud Overijssels adellijk geslacht, zoon van ridder Hupertus en Mechtildis van Laer en als zodanig genoemd tussen 1326 en 1328 – was de persoon voor wie in dit obituarium de meeste memoriediensten werden gehouden. Veertien: maandelijks één en in juni en juli twee vieringen.²²

¹ Gerard Seyger: *Hanzerijkdom. Armen- en ziekenzorg in Twenthe 797-1626. Cartularium Oldenzaals OLV-gilde*. Z.pl. 2005, p. 436, volgens de vertaling door Gerard Bartelink.

² F.v.d.Meer: *Catechismus*. Vijfde dr. Utrecht-Antwerpen 1955, p. 542-543. Het hieraan gekoppelde begrip *vagevuur* – een louteringsfase voor de in genade gestorven gelovigen – is geen ‘kind’ van de hoge middeleeuwen (zoals vaak wordt aangenomen) maar ontstond reeds in de Oudheid.. Zie Andreas Merkt: *Das Fegefeuer. Entstehung und Funktion einer Idee*. Darmstadt 2005.

³ E.Palmboom: *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht*. Hilversum 1995, p.428-430.

⁴ J.G.J. van Booma: *Dit is 't memoriboec van Voirburch. Het memorieregister, tevens cartularium van de parochie Voorburg (1338) 1435-1566*. Hilversum 1991, p. 50-51.

⁵ S. Maarschalkerweerd-Dechamps en Ph. Maarschalkerweerd: Het obituarium van Monster: analyse van een bron, in: E. Erkelens-Buttinger e.a. (red.): *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving*. Hilversum 1997, p. 189-202.

⁶ J.Geerdink en G.Hilhorst: De fundatore ac patrono(...), in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht (AAU)* 3 (1876), p.419. (*Acta Rovenii*). Dit soort documenten werd met enige regelmaat opnieuw aangelegd, meestal wanneer er geen ruimte meer was voor nieuwe inschrijvingen. Karakteristiek voor de continuïteit van de liturgische praktijk in de middeleeuwen was verder dat deze memorieboeken vaak eeuwenlang achtereen werden gebruikt, vaak ook tegelijkertijd, waardoor meer dan eens correcties over de oorsprong van schenkingen en betalingen opgenomen moesten worden. Na 1500 is overigens sprake van een algemene neergang in het stichten van memories, met name bij de zg. broederschappen. Zie C.I. Kruisheer: *De OLV-broederschap te Doesburg ca.1397-1580*. Ellecom 1976, p. 43 e.v.

⁷ Maarschalkerweerd, a.w., p. 189. Zie ook van Booma, a.w., p. 50-65. Het onuitgegeven Repertorium van handschriften en edities van middeleeuwse necrologische bronnen betreffende Nederland geeft een helder overzicht van de bewaard gebleven bronnen, deels uitgegeven en gegroepeerd op plaats. Van de 74 genoemde plaatsen zijn 25 necrologische bronnen afkomstig van kapittelkerken en 29 van parochiekerken. Dit lijkt er op te wijzen dat deze bronnen bepaald niet zeldzaam waren in parochiekerken. Met dank aan de heer Frans Gooskens te Breda voor inzage in zijn documentatie.

⁸ In: *AAU* 15 (1887), 128-213 en 337-397. Ook is deze editie opgenomen in J.Geerdink: *Eenige Bijdragen tot de geschiedenis van het Archidiaconaat en Aarts priesterschap Twenthe*. Vianen 1895 en in de fotografische herdruk van dit werk, Hengelo 1978. De werkwijze van Geerdink met betrekking tot de uitgave van het Oldenzaalse memorieboek vertoont opmerkelijk veel overeenkomsten met D. Meyer: *Calendarium et necrologium vetustissimum ecclesiae cathedralis Osnabrugensis*, in: *Mittheilungen des historischen Vereins zu Osnabrück* 4 (1855), 1-232.

⁹ In een brief van 2 mei 1876 aan aartsbisschop Schaepman schreef Geerdink, dat hij begonnen was “het Calendarium S.Plechelmi, waarschijnlijk het oudste der Aartsdioceze, over te schrijven met eenige opheldering uit respectieve auteurs (...)”. Zie Het Utrechts Archief, collectie Rijsenburg 17, inv.nr. 133. Een beschrijving van de lotgevallen van dit handschrift in: Guus Goorhuis en Jan Oude Nijhuis (red.): *Plechelmus. Zijn kerk, liturgie en kapittel te Oldenzaal*. Zutphen 2005, p. 147-148 en 201-218.

¹⁰ Het idee en plan voor onderzoek naar dit handschrift is een initiatief van Jan Oude Nijhuis, Gerard Bartelink en schrijver dezes. Het ontstond tijdens eerder onderzoek ten behoeve van het jubileumboek Plechelmus, hiervoor aangehaald. In dit geval is gekozen voor publicatie op internet, waardoor de bron en zijn registers optimaal toegankelijk zijn. Ook zijn latere aanvullingen in de tekstbestanden gemakkelijk op te nemen.

¹¹ Heinz Tittel uit Schermbeck geeft in zijn *Quellen zur Frühgeschichte des Viktor-Stifts. Eine Bestandsaufnahme*, in: *Xantener Vorträge zur Geschichte des Niederrheins*, Heft 33. Duisburg 2000, p.19-23, een aanzet hiertoe. Een nog vrij recente, voorbeeldige uitgave in boekvorm van een necrologium betreft: Gerd Althoff: *Das necrolog von Borghorst: Edition und Untersuchung*. Münster 1978.

¹² Karl Dömann: Das Totenbuch des Klosters Frenswegen. *Necrologium Frenswegianum*, in: *Versl.&Meded. Ov.Regt & Gesch.* 37 (1920), 17-85. Kanunnik Joh. Boningerhof komt voor op p. 43. Verder: *Necrologium capituli Sancti Lebuini Daventriensis*, in: G.Dumbar: *Het kerkelyk en wereltlyk Deventer*, deel I. Deventer 1731,

p. 356-409. Reynoldus de Covordia komt voor op p.362. Dit necrologium kennen we alléén door de editie van Dumbar; het handschrift zelf is verdwenen.

¹³ W.H.Dingeldein – in Mededeelingen over het geslacht Boningerhof, in: *Versl.&Meded. Ov.Regt & Gesch.* 62 (1947), p.76,n.13 – stelde reeds vast dat Geerdink in zijn editie van het Oldenzaalse handschrift vaker onjuiste dateringen hanteerde.

¹⁴ Annie Prümers: *De proosten van Sint Plechelmus te Oldenzaal. Een onderzoek naar zevenentwintig belangrijke mannen in het Bisdom Utrecht in de Middeleeuwen*. Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht; typoscript. Utrecht 1991, p. 63.

¹⁵ Dingeldein: a.w., p.98-101.

¹⁶ Döhmann, a.w., p.43.

¹⁷ Overigens is van de meeste ingeschreven personen op de kalender het sterfjaar niet aangegeven.

¹⁸ B.H.A. te Lintelo: *Ketters en papen. De Reformatie en de Katholieke herleving in Twente 1580-1640*. Hengelo 1988, p. 119-125.

¹⁹ A.A.J.van Rossum: Necrologium van Oud-Munster te Utrecht, in: *AAU* 10,11 en 12 (1882-1884).

²⁰ Palmboom: a.w., p.428 e.v.

²¹ Werkgroep memorieboeken van de Universiteit Utrecht en de Vrije Universiteit (dr.Truus van Bueren e.a.): Handleiding bij het formulier voor de beschrijving van een memorieboek dat als archiefstuk is overgeleverd. Dr. Truus van Bueren is projectleider van het omvangrijke MeMO-project (2011) van de Universiteit Utrecht: Medieval Memoria online (<http://memo.hum.uu.nl>) dat als doelstelling heeft het creëren van een vrij toegankelijke database application op het terrein van middeleeuwse memoriepraktijken. Zie verder ook: Kees Kuiken: Hulpmiddelen voor de herinnering: middeleeuwse memorieteksten, in: *Genealogie. Tijdschrift voor familiegeschiedenis* 16 (2010), nr.1, p.22-25. Op p.24 wordt o.m. de interneteditie van het Oldenzaalse memorieboek vermeld.

²² Ook in het *necrologium* van het St. Lebuinuskapittel Deventer wordt de Oldenzaalse proost Hubertus van Laer vermeld, overwegend twee keer per maand. Zie Dumbar, a.w., p. 356-409.

²³Toelichting bij afbeelding 8: de vermelding van de Angelsaksische heilige Ermonhilde in het memorieboek. Het genoemde 12-eeuwse martyrologium van het kapittel van Sint Marie bevindt zich in Den Haag (Museum Meermanno, hs MMW 10 B 17). Er is geen ander handschrift bekend, liturgisch of anderszins, dat een zo groot aantal heiligen bevat die eigen zijn aan het bisdom Utrecht. Het zijn heiligen van allereerst Angelsaksische afkomst, die in de Lage Landen missioneerden; verder heiligen uit het gebied van (het latere) Nederland zelf en heiligen uit andere landen die om uiteenlopende redenen op de Utrechtse kalender zijn bijgeschreven. Van de 28 feesten van deze groep heiligen in het Utrechtse martyrologium komen er maar liefst zestien ook voor op de kalender van het Oldenzaalse memorieboek. Zie E.A. Overgaauw: *Martyrologes manuscrits des anciens diocèses d'Utrecht et de Liège*. Hilversum 1993, 514-515. Overgaauw geeft de volgende 'Utrechtse' namen: Pontianus, Iulianus, translatio Helenae, Suitbertus, Liudgerus, Wiro, Gengulphus, Odulphus, Alexis, transl. Lebuini, transl. Radbodi, Maximianus, Benignus, Spes c.s., Margaretha, Plechelmus, Fredericus, Werenfridus, Gregorius, Odgerus, Eliphius, Willehadus, vigilia Martini, Lebuinus, octava Martini en Radbodus. Opvallend in dit verband is overigens dat in het Oldenzaalse handschrift karakteristieke 'Utrechtse' heiligen als Suitbertus (1 mrt.), Benignus (28 juni) en Marchelmus (14 juli) ontbreken. Zie ook: Guus Goorhuis: Plechelmus in de liturgie van het kapittel, in: Guus Goorhuis en Jan Oude Nijhuis (red.): *Plechelmus. Zijn kerk, liturgie en kapittel te Oldenzaal*. Zutphen 2005, 137-169.

Laatste wijziging: 27 juli 2011; GG